

Мішак В. М.

СВІТСЬКІСТЬ І КОНФЕСІЙНІСТЬ У РЕЛІГІЙНІЙ ОСВІТІ АВСТРІЇ

У статті аналізуються світський та конфесійний компоненти релігійної освіти в австрійській школі. Розглядається роль релігійної освіти учнів у сприйнятті культурних цінностей Австрії. Розкривається тісна співпраця держави і церкви Австрії в освітній сфері, подаються результати цієї співпраці в державних актах та її регулювання Основним Законом країни.

Ключові слова: світський та конфесійний компоненти, релігійна освіта, концепція релігійної освіти.

В статье анализируются светский и конфессиональный компоненты религиозного образования в австрийской школе. Рассматривается роль религиозного образования учащихся в восприятии культурных ценностей Австрии. Раскрывается тесное сотрудничество государства и церкви Австрии в образовательной сфере, представляются результаты этого сотрудничества в государственных актах и ее регулирование Основным Законом страны.

Ключевые слова: светский и конфессиональный компоненты, религиозное образование, концепция религиозного образования.

The article deals with the analysis of social and denominational components of religious education in Austrian school. The role of religious education in learning cultural values is analyzed. A close cooperation between Austrian state and Church in educational sphere and reflection of this cooperation in state acts and its regulation in Fundamentals Law of the country is considered.

Key words: secular and religious components, the components of religious education, cultural Austria, the role of religious education students.

У концепції модернізації сучасної вітчизняної освіти школа України розглядається як найважливіший чинник гуманізації суспільно-економічних стосунків, формування у молодого покоління нових життєвих установок, які сприяли б розширенню міжкультурної взаємодії у сучасному глобалізованому суспільстві. Пошук нових шляхів розв'язання навчально-виховних завдань, пов'язаних із забезпеченням світоглядного самовизначення особи, формуванням ціннісної

системи, активної життєвої позиції, адаптацією особи до життя у відкритому суспільстві, розкриттям перед школярами духовності і культури в їх багатовимірності і різноманітті, неодмінно включає аналіз проблеми про взаємини шкільної освіти і релігії. Становлення сучасної релігійної освіти в Україні лише розпочинається. Це актуалізує потребу вирішення низки правових, етичних, культурологічних, психологічних і педагогічних завдань. У зв'язку з цим проблеми формування моральних і духовних цінностей, світогляду людини, запровадження у загальноосвітніх школах релігійних дисциплін активно дискутуються у наукових, освітянських і державно-владних колах, а також серед представників духовенства. Враховуючи складність та багатогранність проблеми розвитку морально-релігійного компоненту шкільної освіти в Україні, варте уваги вивчення відповідного досвіду країн Західної Європи, зокрема Австрії, оскільки ця країна однією з перших запровадила викладання релігії у школі, подавши відповідний приклад Німеччині та іншим європейським державам.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед вітчизняних науковців чинники духовного розвитку особистості, питання впровадження релігійного компоненту в освіту досліджували: Г. Ващенко, К. Ушинський (значення релігії у духовно-моральному вихованні молоді); І. Бех, М. Євтух, В. Жуковський, Т. Тхоржевська (проблеми духовності і виховання духовних цінностей молодого покоління); О. Сухомлинська, М. Прищак (генеза поняття духовності); О. Вишневський (автор Концепції сучасного українського виховання, науковець обґрунтував доцільність повернення до традиційно-християнської стратегії виховання); І. Петренко, В. Філіпов, І. Чупілко (роль церкви у становленні освіти в Україні); М. Бабій, І. Булига, М. Закович, М. Лагодич, В. Мигаленюк, О. Романова, З. Таратайцева (місце та роль релігійної освіти у державній школі). До проблем викладання предметів релігійної спрямованості у школі, духовно-морального виховання звертається у своїх працях низка російських дослідників (І. Галицька, В. Гараджа, Ф. Козирев, І. Метлик, Л. Митрохін, С. Паніч, Л. Попов, М. Писманик, Л. Сурова, Л. Харисова та ін.).

Серед австрійських науковців, які у своїх працях розглядали значення релігії для духовного розвитку людини, слід відзначити Матіаса Шарера (Matthias Scharer), Фрідріха Швайцера (Fridrich Schweitzer), Генріха Калба (Heinrich Kalb). Теоретичні проблеми релігійної освіти, особливості її впровадження в систему загальної освіти Австрії були в центрі уваги Роберта Шеландера (Robert Schelander), Ролана Кадана (Rolan Kadan). Становлення та історичний розвиток релігійної педаго-

гіки досліджували Антон Бухер (Anton Bucher), Герд Калб (Gerd Kalb), Ернест Паул (Ernest Paul). Значення релігії у морально-етичному вихованні шкільної молоді аналізували у своїх наукових працях Стефані Глюк (Stephanie Glück) та Моніка Фішер (Monika Fischer). Незважаючи на низку праць, присвячених дослідженню ролі релігійної освіти в австрійській школі, проблема світського та конфесійного компонентів релігійної освіти в школах Австрії залишається не до кінця вивченою.

Метою статті є визначення світського та конфесійного компонентів релігійної освіти, аналіз функціонування релігійної освіти в австрійській школі як сфери соціально-культурної практики та спеціально організованого процесу, який спрямований на підвищення в учнів рівня релігійної освіченості, усвідомленого сприйняття культурних цінностей науки, мистецтва, моралі й права.

Виклад основного матеріалу. Про підвищення ролі релігійної освіти в сучасній школі свідчить той факт, що у системі державної освіти різних країн світу на викладання релігії з кожним роком відводиться все більше часу. За даними аналізу Міжнародного бюро освіти (у складі ЮНЕСКО), викладання релігії фігурує як обов’язковий предмет у навчальних планах 73 країн світу і відбивається у розкладах занять як мінімум один раз упродовж перших дев’яти років шкільного навчання. У 54 країнах світу середній час, який приділяється релігійній освіті, становить 388,4 години (приблизно 8,1% від загального обсягу навчального часу).

Поняття світськості є принципово важливою проблемою для формування концепції релігійної освіти, оскільки світськість – це якісна характеристика держави, яка виражає наявність встановленого у її правовій системі та запровадженого на практиці розподілу повноважень і функцій органів державної влади та місцевого самоврядування з управлінськими структурами релігійних організацій [2, с. 38].

Зупинимося на аналізі деяких аспектів конфесійної та неконфесійної (світської) релігійної освіти. Доцільно визначити ознаки освітньої діяльності, при наявності яких її можливо назвати релігійною освітою. Російський учений І. Метлик визначає такі чинники релігійної освіти: організаційно-правова приналежність освітньої діяльності, зміст релігійної освіти, світоглядна релігійна основа освітньої діяльності. Виходячи з цього, релігійною освітою можна назвати освітню діяльність, яка здійснюється “в релігійних організаціях та установах, тобто тих, які затверджені релігійними організаціями самостійно чи разом з іншими засновниками та які визнані чи контролюються ними будь-яким чином”; “з метою підвищення обсягу, рівня та якості

знань людини про ту чи іншу релігію, релігійну культуру та “на світоглядній, духовно-моральній основі тієї чи іншої релігії, спирається на сформований у конкретній релігійній традиції світогляд та склад життя” [4, с. 74]. Подібне визначення релігійної освіти наводить інший російський дослідник І. Понкін, який спирається на ті ж самі чинники: “Релігійна освіта – це цілеспрямований процес навчання й виховання, який здійснюється на основі певного релігійного віросповідання в інтересах релігійного об’єднання й особистості, супроводжується придбанням знань про релігійне віровчення, релігійну практику, культуру й життя релігії, формуванням якостей особистості й образу людини на основі відповідного релігійного вчення, у тому числі притаманних йому моральних цінностей” [3, с. 32]. Наведені визначення релігійної освіти доволі точно розкривають її зміст. Водночас, взявши до уваги той факт, що у європейському педагогічному досвіді існує розділення понять “світська релігійна освіта” (неконфесійна) та “конфесійна релігійна освіта”, важко не помітити доволі чітке формулювання цілей релігійної освіти. У визначеннях йдеться про те, що релігійна освіта передбачає формування образу життя людини та її психічних якостей на основі певного віровчення. Це можливо для країн з однією панівною релігією. Якщо ж країна має мультирелігійний склад, втілити таку освіту доволі важко, оскільки в такому разі постає питання про свободу совісті та віросповідання, і, як наслідок, законності такої освіти. В Європі навіть католицькі конфесійні школи намагаються уникати таких жорстких формулювань цілей освіти й ведуть мову більше про вільний діалог віруючих, ніж про формування особистості за певним зразком. Тож подібна дефініція безперечно може бути використана для визначення релігійної освіти, але лише за умови наголошення на її конфесійному характері. Більш придатним для світської релігійної освіти може бути визначення її як процесу і результату освітньої діяльності, яка за предмет вивчення та викладання має релігію в її особистісному та соціальному вимірах [1, с. 47].

Вміння розрізняти конфесійні та неконфесійні (світські) форми освіти тісно пов’язане з рівнем правової культури в країні, оскільки саме необхідність визнання того, які форми релігії у школі можна визнати світськими, а які ні, виникає у контексті питань про права людини і дотримання конституційних норм. Таким чином, межу між світською та конфесійною освітою можна провести за допомогою низки ознак, які притаманні кожній з них. Світськість має носити перш за все інформативний характер і не супроводжуватися релігійними обрядами. На думку Погромської А. Г., “конфесіональна освіта

– це освіта для єдиновірців. Однією з її передумов є належність учнів до однієї конфесії” [3, с. 38]. Відповідно, вона може мати катехітичний і віронавчальний характер, включати до освітніх цілей і завдань зміцнення конфесійної ідентичності, підготовку до тих чи інших подій релігійного життя, здійснювати виховання відповідно до етичних норм, притаманних релігійній громаді; включати в освітній процес загальну молитву і проведення богослужінь, шанування релігійних святинь, апелювати до єдиних поглядів учнів у віросповідних питаннях. У світській державі така освіта можлива лише за умов добровільності та без шкоди для свободи совісті.

Конфесійна релігійна освіта може бути реалізована в релігійних школах, а також у державних школах, які не належать релігійним об'єднанням. Разом із тим, згідно з міжнародною практикою, школа, яка здійснює навчання релігії на конфесійній основі, але впроваджує його на добровільній основі, вважається світською. Аналіз досвіду європейських країн дозволив виділити такі моделі організації конфесійної релігійної освіти у світських навчальних закладах: релігійна освіта під контролем релігійних об'єднань; релігійна освіта на основі кооперації держави та релігійних об'єднань; релігійна освіта під контролем держави.

Перша модель чітко проявляється в Австрії, де організаційні та дисциплінарні питання викладання релігії і навчально-виховна діяльність учителів релігії контролюються державою. Нагляд за змістом та методами навчання релігії проводиться через відповідних інспекторів, які працюють під егідою церкви. Загалом за організацію уроку релігії в світській школі несе відповідальність і держава, і церква. Це є “церковна служба в інституції школи” (Австрійська катехізаторська директорія, №3. 1).

Причиною такої організації релігійної освіти в Австрії є те, що ця країна є багатоконфесійною європейською державою, в якій нараховується 13 офіційно визнаних релігійних общин: католики, протестанти, старокатолики, греко-східна община, сирійсько-православна церква, ізраїльська релігійна громада, євангельсько-методистська община, мормони, арм'янсько-апостольська церква, ново-апостольська церква, мусульманська община, буддистська релігійна община та коптсько-православна церква. Взаємини між кожною конфесією регулюються відповідними законами. Так, відносини між державою і домінуючою римо-католицькою церквою ґрунтуються на Конкордаті (1933/34 р.); між державою і євангельськими (протестантськими) церквами – на Законі про протестантів (1961 р.); взаємини православ'я і держави

регулюються Законом про православ'я (1967 р.); відносини держави з мусульманами відображені у Законі про іслам (1912р.). Стосунки з іншими визнаними державою релігійними організаціями та общинами регулюються Законом про визнання віри (1874 р.) [12, с. 124-187].

У статті 15 Основного Закону Австрії закріплено, що кожна визнана законом церква або релігійна громада самостійно упорядковує і керує своїми внутрішніми справами. Поняття “внутрішня справа” є конституційним поняттям, мета якого захищати внутрішню діяльність визнаних державою церков і релігійних громад від державних втручань (майнове управління церкви, організацією свят, богослужінь). Також держава та церква несе відповідальність за засоби навчання, підручники та фахову літературу. Представники релігійних організацій та церков не потребують державної згоди на видавництво та використання у навчальному процесі школи підручників, зміст яких не суперечить загальногромадянським виховним принципам країни та її Основному закону [9, с. 64].

Поряд з внутрішніми і зовнішніми проблемами співпраці між державою і церквою Австрії, існують також передумови, які забезпечують необхідний зв'язок для реалізації загальних цілей релігійної освіти, які згідно з § 2 “Закону про шкільну організацію” звучать так: “Австрійська школа ставить перед собою завдання розвивати задатки молоді на моральних, релігійних і соціальних засадах, навчати розумінню істини, добра, краси за допомогою відповідного предмету на різних етапах розвитку за шкільний період життя учнів. Школа повинна забезпечити молодь необхідним знанням та умінням для життя і майбутньої професії та виховати свідомого морального громадянина своєї країни [13, с. 156]. У § 1 Закону визначаються типи шкіл, у яких релігія є загальнообов'язковим предметом. По суті можна стверджувати, що релігія є загальнообов'язковим предметом у всіх світських школах, окрім комерційних, промислових і професійних шкіл та шкіл федеральних земель Тироля (Tirol) і Форалбергу (Vorarlberg).

Урок релігії в Австрії реалізується в рамках шкільної освіти. Він є інтегруючим компонентом в інституції школи, а відтак і повноправним предметом у шкільній структурі. За постановкою цілей, формою і методами урок релігії не поступається іншим предметам. На практиці це означає, що перенесення уроків релігії на післяобідній час не дозволяється, оскільки це не лише ускладнює педагогічну діяльність, але є протизаконною дією. Такі дії особливо негативно відбилися б на збільшенні числа відмов від уроку, оскільки учні вважали б доцільним “економити” цей час і не відвідувати заняття. Процес викладання

уроків релігії, як і інших загальноосвітніх предметів, в австрійській школі регулюється відповідним наказом міністра освіти Австрії від 15 листопада 1950 р. [8, с. 356].

Викладання релігії в австрійській школі здійснюється конфесійно, уроки проходять двічі на тиждень і є чітко фіксованими для всіх типів шкіл, за винятком професійних шкіл неповного дня в 7 із 9 федеральних земель, де вона є обов'язковим і входить у перелік предметів за вибором, якщо кількість учнів одного віросповідання становить більше, ніж 10 чоловік. Більш ніж 94% учнів римо-католицького, протестантського, православного та ісламського віросповідання відвідують обов'язковий урок Закону Божого в державних школах. Згідно з §7 аб. 2 "Основного Закону про релігійне виховання в Австрії" організація та проведення уроків релігії в школі регулюється відповідно до чисельності слухачів певної конфесії. У разі невеликої кількості слухачів з цього предмету (менше, ніж 10 осіб) і якщо загалом це становить менше, ніж половина класу, то програмне навантаження у цьому класі зменшується з двох до одної години на тиждень. Уроки релігії не проводяться в тих класах, де всього 3 або менше учнів хочуть вивчати релігію, а їх переводять для вивчення цього курсу в інший клас або навіть школу.

Учень австрійської школи може не вивчати релігію, але повинен повідомити про це адміністрацію школи на початку навчального року упродовж 5 днів (до 14 років це вирішують батьки), переводячи таким чином предмет у розряд факультативних. Згідно з § 5 Закону про релігійне виховання дітей, 14 річний вік вважається релігійним повноліттям. Учень має право не тільки робити вибір між відвідуванням релігійних занять, а й виходити з церкви, або навіть обирати іншу релігійну приналежність [7, с. 37].

Змістом уроку релігії є людське життя і християнська віра. Метою уроку релігії є допомога учням краще розібратися у самому собі та у своїй вірі. З теологічного погляду є сім освітніх функцій викладання релігії в школі: розуміння молодими людьми релігійного виміру дійсності, розвиток власної віри школярів, подолання упереджень і непорозуміннь з людьми інших вірувань, формування критичного мислення і пробудження сумління, розвиток вільного самовизначення, введення учнів у власну релігію, розуміння і трактування інших віросповідань, вплив релігії на покращення поведінки, формування толерантності, терпіння, миру, справедливості і т. д. Це так звана активізуюча функція уроку релігії.

Урок релігії ставить собі за мету допомогти учням краще розібратися у самому собі, у власній релігії і конфесії. Обговорення власного похо-

дження та приналежності до общини повинно зробити внесок у формування ідентичності, яка полегшує неупереджене та безбоязне ставлення і відкритість одне одному. Це вимагає широкого обміну з іншими культурами, релігіями і світоглядами, які на сьогодні у нашому плюралістичному світі різним чином конкурують між собою. Йдеться не тільки про формування навичок толерантності до людей, які мислять інакше, але і про компетентність відстоювати свої погляди. Пояснення суспільного значення християнської віри повинно сприяти і навчати справедливості, миру і дбайливому збереженню усього, що створено Богом.

Уроки релігії в школі активно підтримуються на державному рівні. Так, позиції доповідачів-учасників парламентських дебатів Австрії незмінно позначені позитивним ставленням до викладання релігії в школі. В австрійському суспільстві розглядають релігійну освіту як важливий елемент у духовному пробудженні народу. Суддя-референт доктор Надін Павлович (Nadine Raunovic) висловила в парламенті свою позицію у ставленні до уроку релігії в школі такими словами: “для уроку релігії характерний щасливий синтез взаємодії церкви або релігійних общин, з одного боку, та державних шкільних властей, з іншого. Особливо це відображається у питанні розробки навчальних планів, підручників, а також підбору вчителів релігії. Церкви і релігійні общини надають повноваження вчителям релігії, але разом з тим пропонують їм виконувати у процесі педагогічної діяльності дисциплінарні правила шкільних законів” [6, с. 92].

На уроці релігії вдало поєднуються актуальні реалії суспільного життя і християнські традиції. Зрозуміти цілі викладання релігії в державній школі Австрії можна на прикладі початкової школи уроку релігії католицького спрямування. Цілі і зміст навчання релігії у 1-4 класах початкової школи подано у таблицях 1, 2.

Таблиця 1

Мета 1. Багатогранні картини Божого буття

Навчити школярів сприймати багатогранні та наповнені змістом картини Божого буття, осмислювати особисте сприйняття Бога в християнському триєдінстві: Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий

	Основна мета	Зміст навчання
1 клас	Відчувати турботу Бога про людей і сприймати Його таким, що завжди знаходиться поруч	Історії із Старого і Нового Заповіту, Земний шлях людського життя; базові біблійні знання: постать і оточення Ісуса Христа, виникнення Нового Завіту

2 клас	Бачити Бога як друга свого власного життя і основи для особистого життєвого устрою	Історії, які закликають замислитись над Старим Завітом (Авраам і Сара) та Новим Завітом (апостол Павло) Образ Бога у Старому Завіті (пс. 23), образ Ісуса Христа (пс. 15) Базові Біблійні знання: важливі аспекти виникнення Старого Завіту й історії Ізраїлю.
3 клас	Сприймати блага вість від Бога, сприймати Боголюдину Ісуса Христа, Який прийшов на землю заради спасіння людей.	Розповіді про визволення євреїв, їх вихід з Єгипту; розповіді про дитинство Ісуса Христа.
4 клас	Помічати прагнення людей до Бога та відкривати Божі прояви у житті; мати натхнення для життя і не розчаруватися в ньому;	Багатообразність уявлень про Бога у різних культурах та релігіях; діяння Святого Духу.

Таблиця 2

Мета 2

Толерантність та повага у світі багатогранності культур і релігій

Знайомити учнів з різноманітними формами життя та віри у культурах і релігіях через Ісуса Христа, формувати у собі толерантність і повагу

	Основна мета	Зміст навчання
1 клас	Знайомити учнів з різноманітними культурними і релігійними формами життя	Досвід релігійної практики, наявність інших релігій у життєвому оточенні учнів: школа, свята, храми, ЗМІ.
2 клас	Сприймати Бога, як милостивого до всіх людей	Конфлікти, толерантність та повага у житті учнів; Молитви у різних релігіях, розповіді і картини (напр. Про пророків, зцілення і милість Божу)
3 клас	Ознайомитись з юдаїзмом, ісламом – вчитися поважати ці релігії та вчитися толерантного ставлення до них з позицій християнства.	Іудаїзм: культура, релігійна практика та основні переконання; Іслам: культура, релігійна практика та основні переконання; Ісус Христос у монотеїстичних релігіях.
4 клас	Знайомитися зі східними віруваннями та поважати їх; Свідомо сприймати суперечності релігійних феноменів.	Індуїзм: культура, релігійна практика та основні переконання; Буддизм: культура, релігійна практика та основні переконання; Китайські релігійні традиції

Характеризуючи подані вище приклади завдань і змісту навчання релігії, доходимо висновків, що ціль релігійної освіти і виховання повинна бути невід'ємною частиною від цілі життя віруючої людини та шляхів її досягнення. В основі релігійної педагогіки лежить розуміння того, що поза церквою, поза церковним життям неможливо досягти головної мети релігійної освіти й виховання.

Висновки. Досвід впровадження релігійної освіти в економічно розвиненій, політично стабільній і з великою історичною спадщиною Австрії довів, що світський характер освіти не є перешкодою для викладання дисциплін релігійної спрямованості в загальноосвітніх школах на конфесійній основі, якщо розглядати релігійні знання як історичне надбання і елемент духовної спадщини людства.

Варто зазначити, що для результативного та повноцінного впровадження релігійної освіти в загальноосвітніх школах потрібне чітке розуміння співвідношення світської та релігійної освіти. Виходячи з найбільш вагомих громадських та соціальних ознак, виявлено головні риси світської освіти як такої, що носить публічний характер і реалізується за державними стандартами в державних і недержавних навчальних закладах, передбачає пріоритет загальнолюдських цінностей, право на свободу совісті та релігійних переконань.

В австрійському педагогічному досвіді релігійна освіта реалізується як цілеспрямований процес навчання та виховання в межах певного релігійного віросповідання в інтересах релігійного об'єднання й особистості. Спираючись на відповідне релігійне вчення та систему притаманних йому моральних цінностей, релігійна освіта передбачає придбання знань про віровчення, практику і культуру в цій системі.

Виявлено чинники, що визначають моделі та форми реалізації релігійної освіти: історичний розвиток шкільних систем, державно-церковні відносини, склад населення та релігійна деномінація.

Література:

1. Козырев Ф. Н. Неконфессиональное религиозное образование в зарубежной школе : автореф. дис. на соискание научн. степени доктора пед. наук : спец. 13. 00. 01 "Общая педагогика, история педагогики и образования" / Ф. Н. Козырев. – Санкт-Петербург, 2006. – 42 с.
2. Погромська А. Г. Розвиток релігійної освіти в середніх школах Великої Британії: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук: спец. 13. 00. 01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / А. Г. Погромська. – Горлівка, 2009. – 225 с.
3. Понкин И. В. Правовые основания преподавания православной

культуры в государственных и муниципальных учреждениях в вопросах и ответах / И. В. Понкин. – М : Про – Пресс, 2003. – 416 с.

4. Метлик И. В. Изучение религии в системе образования / И. В. Метлик // Педагогика. – 2003. – № 7. – С. 71-78.

5. Fischer M. Ethik-und Religionsunterricht. Möglichkeit zur Moralerziehung in der Schule. Diplomarbeit zur Erlangung des skademischen Grades Magistra der Sozial- und Wirtschaftswissenschaften, 2007. – 118 S.

6. Glück S. Der Religionsunterricht in der österreichischer Schule von 1855 bis 1962. 2005 S. 145

7. Kadan R. Geschlechtergerechter Religionsunterricht: diakonisch-soziales lernen. – Berlin-Hamburg-Münster, 2005. – 147 S.

8. Korherr E., Hierzenberger G. Praktisches Woerterbuch der Religionspadagogik und Katechetik 2, 1978. – 815 S.

9. Pree H. Osterreichisches Staatskirchenrecht, 1984. – 64 S.

10. Schelander R. Der Mensch in Theologie und Pädagogik. // Quellen und Kommentare. – Wien, 2001. – 144 S.

11. Schilmöller R. Ethische Erziehung in Religionsunterricht und im Ethikunterricht. Gemeinsamkeiten und Differenz. – Münster, 1999. – S. 224-241.

12. Schulorganisationsgesetz Bundesgesetz vom 25 Juli 1962 für die Republik Österreich. – Zuletzt geändert durch BGBl. – №26. – 2008.

13. Schnizer H. Überlegungen zur Stellung des Religionsunterrichtes nach osterreichischem Verfassungsrecht, 1988. – 196 S.